

asszonyt megvesszőztette, férje pedig úgy látszik, hogy a fenyegető súlyos büntetés elől Dósa Tamás alkirálybiróhoz jobbágyságba állott, aki kegyelmet szerzett számára. Az egyház ezután első feleségétől elválasztván, a másodikkal új esküvésre kötelezte. Ugyanezen évben Poson Anna válópert indított ura ellen, s egyik okul azt adta, hogy férje nem tartja meg azt a kikötést, hogy vele együtt az unitárius istentiszteletre járjon.

Az unitárius hívek számáról 1693. elejéről kapjuk az első följegyzést, amikor a bérfizetők 58-an voltak. Erdélynek I. Lipót hadai által történt megszállása után, 1693—94-ben Csokfalva is német katonák álmóshelye lett, kik a falut kiélték, békéjét feldúlták. Majd a XVIII. század elején a pestis és éhség versenyt pusztítottak úgy, hogy 1720-ig a bérfizetők ötvenre fogytak. Mikor 1765-ben az unitárius püspök hivatalos létszám-kimutatását betérjesztette, Csokfalván 255 unitárius vallású lakos volt, kik közül 76-an fizettek bért. Ennek értékét pedig mindenestől egy 1780-beli összeírás a papnál 76 forint 54 dénárra, a mesternél 40 forint 19 dénárra becsüli.

JEGYZETEK

Eredeti címe: *Csokfalva és egyháza múltjából*. Megjelent: Erdélyi Hírlap 1907. 198. sz. 1—3.

A szerkesztő megjegyzései. A szöveget a szerző bővítette és javította.

Kornis Ferenc erdőszentgyörgyi udvarháza a XIX. században Zeyk-birtok. Vö. Kelemen 1977. 156.

Az unitárius egyház vizitációs jegyzőkönyveiről: Kelemen Lajos: *A marosközi unitárius esperesség vizitatori végzései 1681-ben*. KerMagv 1901. 39—42, 152—158.

Uő.: *Három marosközi unitárius egyház lélekszáma a XVII. század végén*. KerMagv 1908. 290. — Uő.: *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki egyházvizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig*. KerMagv 1922. 168—180.

A református egyház marosközi régi matrikulája: Kelemen 1977. 178—184.

A Thordanus-féle graduál az unitárius Thordai János zsoldárfordításait tartalmazó Thordai-kódexről (1627) készült másolat lehet. Vö. Szabó T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században*. Zaláu—Zilah 1934. 29.

BINDER PÁL

HÁROM UNITÁRIUS ÉRTELMIÉGI ÉLETÚTJA A XVI. SZÁZADVÉGI ERDÉLYBEN

A jezsuiták erdélyi térhódítása megbontotta a protestáns felekezetek között fokozatosan kialakuló egyensúlyt. A katolikusnak maradt székelv részektől eltekintve, belső Erdélyben csak néhány község és földesúr ragaszkodott a régi hithez. A jezsuiták egyik legfőbb törekvése volt, hogy színvonalas iskoláik révén új híveket szerezzenek a román, magyar és szász nemesi és polgári ifjak körében. A török-párti politikát Habsburg orientációval felcserélő Báthori-kori Erdélyben, a politikai és közjogi erkölcök mellett, megingott a vallási hűség. A társadalmi előnyökkel ke-

cségtető katolikus vallás híveket szerzett a protestáns értelmiség és diákság körében is. Így például katolikus lett az „eretnek“ szülőktől származó Tordai János;¹ a kolozsvári jezsuita kollégiumban pedig több száz evangélikus ifjú tanult.²

Ebben a zaklatott korban számos példáját találjuk a vallási hűségnek. A következőkben három erdélyi ifjú egybefutó, majd szétváló pályájának nyomkövetése révén szeretnénk bemutatni a korszak jellegzetes vallásváltoztatásait. Femmich János kolozsvári lektor és két tanítványának Szilvási Jánosnak és Deidrich Györgynek ellenkező előjelű életútja érdekes fejezete a hazai unitárius egyháztörténetnek.

1. Gál Kelemen a kolozsvári unitárius kollégium történetéről írt művének második kötetében összeállította a neves iskola igazgatóinak és tanárainak életrajzát. Ebben az összeállításban szerepel Neofytus Péter lektor neve is, akiről Gál azt tudja, hogy szász származású, a jezsuita rendben nevelkedett, de kilépett a rendből és a katolikus egyház kötelékéből, s az unitárius iskola lektora lett.³ Nevével először Antonio Possevino Kassáról 1583. okt. 20-án kelt levelében találkozunk, aki őt Szász Jánosnak (Joannes Saxo) nevezi, Veress Endre egy széljegyzetben Neofytus Péterrel azonosítja. Possevino értesíti Báthori István lengyel királyt, hogy ez a Németországból Kolozsvárra vetődött izgató magaviseletével közbotrányt okoz.⁴ Ez az „újhitű“ szász tanár tehát már 1583-ban otthagyta a jezsuita kollégiumot és az unitáriusokhoz ment. Gyulaffy Lestár is arról értesít, hogy 1583-ban Újhitű Péter (Petrus Neofytus) a jezsuitákat elhagyva „hozzánk“ jött.⁵ Ebből is kitűnik, hogy a neves erdélyi krónikás unitárius volt.

Érdekes, hogy a továbbiakban ezt az újhitű szászt nem Jánosnak, hanem — akárcsak Gyulaffy — Péternek nevezik. G. P. Campani jezsuita több ízben is említi leveleiben az újhitű szász zaklatását. 1584. febr. 16-án Bolognetti lengyelországi nunciusnak említi, hogy három hete igyekszik határozatot hozatni az őket háborító ellen. Nyilván itt is Neofytusról van szó.⁶ Ugyanazon év febr. 26-án már arról ír, hogy hálát ad Istennek, mivel megszabadultak a jezsuita kollégiumnak nagy károkat okozó „szásztól“, aki az ariánus iskolához távozott.⁷ Campani magához hívta Neofytust, tárgyalta vele és távozásra szólította fel.⁸ Mindezekről Aquaviva jezsuita generálist is értesítette. Mikor Gyulafehérvárról visszatért Kolozsvárra, a szász elmenekült.⁹ Campani utolsó adata 1585 dec. 1-én kelt: arról értesíti Aquavivát, hogy sikerült elűzni az unitárius iskola rektorát, akit három napig kerestek, hogy átadják a jezsuitáknak. Ugyanakkor Francken Keresztély is eltávozott.¹⁰

Gál Kelemen nem tud mást Neofytus további sorsáról. Bár megemlíti, hogy Campani rektornak mondja, ő mégis csak a lektorok között szerepelteti.

A kolozsvári unitárius főiskola rektora 1585—1586-ban Femmich János volt. Életrajzát¹¹ Gál Kelemen egy újabban előkerült gyászvers-gyűjtemény alapján állította össze. Szilvási János dézsi származású tanuló egylevelés nyomtatványából¹² megtudjuk, hogy a szászföldi Újegyházból származó Femmich a kolozsvári iskola rektora, az 1586-os pestisben hunyt el júl. 27-én. A gyászvers adatai szerint Femmichet 1575-ben az iskola praefectusának, 1580 őszén lektorának, 1585 őszén pedig rektorának választották meg. Minthogy a szabályok szerint a diákfőnök a köztanítók elseje volt, vagyis a középfok legfelső osztályában a vallástanítói szerepet

is ő töltötte be, ezért feltételezhető, hogy ifjabb Heltai Gáspár az 1575 év körüli vagy előtti esztendőök valamelyikében volt tanítványa, mivel az idézett nyomtatvány nyomdai jelében Femmichről, mint leghívebb és különösen szeretett tanítójáról, és nem lektoráról vagy rektoráról emlékezett meg.¹³ 1585. dec. 1-én tehát ő volt a rektor, róla van szó Campani leveleiben, Femmich kb. 1576—77-ben nősült meg, s három gyermeke is az 1586-os pestis áldozata lett.

Ezek szerint a Neofytus János alias Péter szász tanító csak Femmich János lehetett, hiszen nincs tudomásunk, hogy 1583—85 között az unitárius kollégiumban más szász tanár működött volna. Elődje a rektorságban a lengyelországi Pinczovicz Mátyás, utóda pedig Szent-Margitai János. Femmich lektora 1585-ben Francken Keresztély, aki 1584 végén szabadelvű vallásos gondolkodása miatt volt kénytelen elmenekülni Lengyelországból. Eddig nem volt bizonyítható, hogy a kolozsvári jezsuita kollégiumnak volt egy Femmich vagy Leschkircher nevű tanára. Ezért döntő fontosságúak a medgyesi származású Michael Weiss¹⁴ latin versei, melyet 1583—85-ben, mint a kolozsvári jezsuita főiskola diákja írt. A volt tanulóársaitól és tanáraitól búcsúzó versek egyikében meleg hangon emlékszik meg Johann Leschkircher tanítójáról, aki őt a verselés tudományába bevezette.¹⁵ Véleményünk szerint kétség sem fér ahhoz, hogy az újegyházi Leschkircher-Femmich János azonos Neofytus Jánossal vagy Péterrel, aki kb. 1581—83-ban a jezsuita kollégium tanára volt, azután pedig az unitárius főiskolához ment át.

2. Femmich János kolozsvári tanítványai között volt az akkor még unitárius Dés városából származó Szilvási János, aki rektora halála alkalmából gyászverset írt. Szilvási és kolozsvári tanulóársai többsége kitarított a jezsuiták által üldözött Femmich János rektor és Francken Keresztély lektor mellett.

Szilvási a kolozsvári iskola befejezése után, 1587 tavaszán elkezdte külföldi peregrinációját. Valószínű, hogy csatlakozott Sombori Sándor, a nagyhatalmú Sombori László ítélőmester fia társaságához, és nemsokára szoros barátságot kötött Sombori szász nevelőjével, a tekei Deidrich Györggyel. Deidrich útleírásából megtudjuk, hogy „Janus Zylvasinus“ Kolozsváron csatlakozott a társasághoz.¹⁶ 1587. jún. 30-án „Johannes Silvasius Ungarus Transsylvanus“ majd „Alexander Samborius Transsylv. injuratus“ a heidelbergi egyetemre iratkozott be.¹⁷ Szilvási külföldi tanulmányai alatt is ápolta a hazai unitárius kapcsolatait; 1587-ben Heidelbergből Szent-Margitai János kollégiumi rektornak írt levelet.¹⁸ Itt úgy látszik a három ifjú útjai elváltak. Deidrich a strassbourgi egyetemen 1589. márc. 20-án magister címet nyer.¹⁹ Ugyanazon évben Rómában találjuk, ahol még mindig Sombori társaságában lehetett.²⁰ Deidrich és Szilvási már 1591-ben állásban van Erdélyben, Sombori pedig csak 1593 nyarán tér haza Itáliából.²¹

Szilvási János 1588—91 között esik át az első valláscserén. Az unitáriusként nevelkedett Szilvási 1591-ben már mint református lelkész vett részt 1591 jún. 13-án a marosvásárhelyi zsinaton, és mondta el a nyomtatásban is megjelent beszédét.²² Ebben a Bibliára és az egyházatyákra hivatkozva erősíti álláspontját az unitáriusokkal szemben. Ebben a művében üdvözlő verset ír Deidrich szebeni rektornak, peregrinációs társának, kinek szerepe lehetett ezen református vitairat szebeni kinyomtatásában.²³

-Szilvási János ezután szászvárosi református lelkész lett. „1581 körül sikertelen kísérlette meg — írja a szászvárosi ref. egyház története — egy Ludovicus Arianus nevű [Szegedi Lajos sz.j.] Plebanus oda az unitárius vallást bé vinni, nem ért célt — sőt hiába próbálta ott a római catholica vallást helyre állítani Szilvási János 1594 körül, aki 1595-ben a Báthori Zsigmond által elfoglalt Fejérvári nagy Templomot rom. cath. templommá újra szenteltette fel; a Fejedelemnek minden pártfogása daczára a Plebanusságból a Szebeni Zsinat által 1595-ben kitétetett“.²⁴ Itt tehát az a különös helyzet állt elő, hogy a reformátusok által Szászvárosra helyezett unitárius-ellenes támadásairól ismert Szilvási katolikus lett.²⁵

A gyulafehérvári katedrális katolikus újrafelszentelése és az akkori protestáns környezetben szokatlan körmenet nagy feltűnést keltett. Ezért az Album Oltardinum krónikása említésre méltónak tartotta feljegyezni, hogy a gyertyavivők között volt a hajdani szászvárosi pap, Szilvási János, Jósika Miklós kancellár és a brassói Marcus Benkner.²⁶

Szilvási nemsokára Gyaluba került mint katolikus pap. 1597-ben a kolozsvári Heltai nyomdában jelenik meg egyházi jóváhagyással vitairata, melyben a reformáció által támadott katolikus hittételeket tárgyalja nyolc fejezetben.²⁷ Mivel Báthori Zsigmond fejedelemhez intézett ajánlását a gyalui várból címezi, valószínű, hogy nem Gyalu mezőváros, hanem a katolikus püspöki székhelyként szolgáló vár papja volt.

3. A sors különös iróniája, hogy 1598-ban Kolozsvárra került Deidrich György, aki luteránus hitét elhagyva, ifjúkori barátja, Szilvási János hitét, az unitárius vallást választotta. Ekkor azonban az egykori barát, már a kálvinizmust is megtagadva, katolikus lett. Regénybeillő téma lehetne a Gyaluból Kolozsvárra látogató katolikus Szilvási és Deidrich unitárius szász lelkész találkozása.

Az erdélyi vallási viszonyokat érdekesen tükrözi Deidrich György egész életútja. A tekei származású ifjú, a besztercei luteránus iskola elvégzése után az unitárius Sombori Sándor környezetében kezdi külföldi tanulmányútját. A strassburgi egyetemen a neves Johannes Sturm tanítványa, és 1587-ben megkapja a magiszteri fokozatot. 1589-ben egy olaszországi utazás alkalmával Rómába is eljut, de egy korcsmai verekedés miatt elfogták és börtönbe zárták. A megszorult literatus egy jezsuita priornak verset írt, akinek segítségével visszanyerte szabadságát. Egyben az a megtiszteltetés is érte, hogy V. Sixtus pápának be is mutatták. Visszatérése után 1591-ben a szebeni iskola igazgatója lett. A következő évben Hermann Lukács az iskola lektora vádat emelt és gúnyverset írt Deidrich ellen.²⁸ A bíróság 1593. máj. 12-én a rektort ártatlannak nyilvánította, s ellenfelét rágalmazónak, állásából pedig eltávolították. Azonban ez a pereskedés mély árnyékot vetett Deidrich magánéletére, végülis a rektori állás elvesztésébe került. A rövid három év, amit a szebeni iskola élén töltött azonban csak pozitívan értékelhető. Átszervezte az iskolát, a könyvtárat és rendbehozta a régi Szt. László kápolnát, a neves „Capellenbibliothek“ szállásadó termeit.²⁹ Ugyanakkor a szebeni Crato nyomdájában több könyvet adott ki.³⁰ Miután édesapja 1594 áprilisában meghalt, Deidrich megkapta a tekei lelkészi állást. Szász életrajzírói még csak azt tudják róla, hogy 1598-ban eltávolították tekei állásából, mert unitárius elveket hirdetett. Seivert említi, hogy Radecius Bálint

1620. évi énekeskönyvében „Deus creator omnium“ kezdetű ének német fordítása a Deidrich műve.³¹

Nyilvánvaló, hogy a sokat tapasztalt és kiváló szellemi képességgel rendelkező Deidrichet Tekén mind jobban befolyásolták az unitárius hitelvek. Ezzel magyarázható, hogy a besztercei evangélikus esperes eltiltotta a prédikálástól. A kolozsvári szereplésének első bizonyítéka Simon Fischer 1599-es kolozsvári nyomatványára, melyben egy distichon Georg Deidrich, a kolozsvári szász unitárius egyház akkori lelkészének a műve.³²

JEGYZETEK

1. 1593-ban a katolikus iskola tanulója: „Joannes Thorday Ungarus, patria P'ordensis, diocesis Albensis in Transylvania, parentibus nobilibus haereticis. Promotus a P. Provinciale Poloniae venit ad Collegium 16 Decembris“. Vö. Andreas Veress, *Matricula et acta hungarorum in Universitatibus Italiae studentium, Vol. secundum. Roma: Collegium Germanicum et Hungarorum I. Matricula (1559—1917)* Bp., 1917, 6.

2. Collegium Claudiopolitanum: Lucas Schif, Transylvanus ex Saxonibus, bone valetudinis, admissus Claudiopoli 1582. Novit Saxonica et Ungarice. Est soius sartoris, non habet vota“. Vö. Veress Endre, *Epistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571—1613)* vol. II. Bp., 1913, 28.

3. Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollegium története. 1568—1900* II. Kolozsvár, 1935, 508—510.

4. Accidit item Claudiopoli, ut quidam e Germania Joannes Saxo, quil aliquam se finxit unum esse nostris, in haereticorum castra confugerit. Nuno vero apud Arianos, nunc apud alios agens collegium oppugnare et adolescentes subvertere nititur. Vö. Veress A. *Epistolae et acta* i.m.

5. 1583 Hoc ipso anno Petrus Neositus Collegio Jesuitico relicto, ad nos transiit Claudiopoli. Vö. *Gyulaffy Lestár följegyzései*. Mon. Hung. Hist. II. Scriptores, XXXI. kötet, Bp., 1881, 15.

6. *Călători străini despre Țările Române* vol. III. Ed. Maria Holban. București, 1971, 81.

7. Così anche la, Dio gratia, siamo liberati de quel Sassone che piantatosi nella scuola Ariana, portava grandissimo danno a questo collegio et seminario. Vö. Veress Endre *A kolozsvári Báthori egyetem története*. Erdélyi Múzeum, 1906, 367.

8. Călători i.m. III. k. 82.

9. Uo. 84.

10. Scholam haereticam, cujus rectorem Saxonem illum Apostatam, Veress E.: *Epistolae et acta jesuitarum*... i.m.

11. Călători, i.m. III. k. 88.

12. Gál K. i.m. 384.

13. *Epicedion de morte viri et doctrina et pietate egregie exculi Joannis Femmigeri Leskircheri, rectoris scholae Claudiopolitanae fidelissimi a. D. 1586. 27 die Julij defuncti*. A. Joanne Szilvasio Desino discipulo grati animi ergo, scriptum. Claudiopoli 1586 a discipulo Caspare Helt. Vö. R.M.Ny. 587.

14. Valószínűleg Michael Weiss apjának, Johann Weiss a csehországi származású medgyesi poigármester rokona (fia) az 1682-ben Rómában tanuló Franz Weiss: „Franciscus Albinus Transylvanus (Mediensis circulo BIRTHALBENSIS) parentibus non nobilibus, semperque haereticis, ipse conventus ante dios annos Claudiopoli. Vö. Veress A, *Matricula et acta*, i.m. II, 13.

15. (Michael Weiss) von 1583—85 besuchte er als Schüler das 2 Jahre vorher errichtete Jesuitenkollegium in Klausenburg. Das aus dieser Zeit stammende lateinische Gedicht (Honterusgymn. Fol 16 II, 527) mit dem er sich im Schulauditorium von Lehrern und Mitschülern verabschiedete, und worin er seines Lehrers Johann Leschkircher, der ihn in der Dichtkunst unterwies, mit besonders warmen Worten gedankt, zeugt von nicht gewöhnlicher Begabung des jungendlichen Verfassers“. Vö. *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. V. 1909, XXXIII.

16. Hermann Schuller, *Georg Deidrich und sein Hodoeporicon*, Deutsche Forschung in Südosten, 1943, 83.
17. Fr. Teutsch, *Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen aus der Hochschule in Heidelberg*, Archiv des Vereins X, 183.
18. Gál K. i.m. 385.
19. Joseph Trausch. *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen I*. Kronstadt, 1868, 252.
20. Gál K. i.m. 513.
21. 1591-ben Szamosközi István Sombori Sándor kíséretében Rómában jár, ugyanezen évben Sombori a páduai juristák anyakönyvében is szerepel. Vö. Veress A., *Matricula et acta i.m. 273. 1593. 11. Junii Alexander Sombori ex Italia rediit* (más kéz:) *Albam. Vö. Szilágyi Sándor, Szamosközi István történelmi maradványai*. Tört. Tár 1889, 33; Kornis György anyjának 1593. júl. 25: „Mihály öcsémnek küldtem vala Sombori Sándor uramtól egy szép kis könyvet”. Veress A, *Matricula et acta*, i.m. 519.
22. *Oratio Joannis Zilvasii praemissa disputationi publicae in synodo orthodoxorum Vngarum Vasarhelyini celebratae, anno 1591, mensis Junij die 13 Cibinii MDXCI Crato*. Vö. R.M.Ny. 675.
23. Ad . . . Joannem Zilvasium Desinum, amicum suum integerrimum. Georgii Deidrichii anagrammatismus: Ovis salva es in sinu Dei.
24. *Szászvárosi és Tordai sz. Ecclesiák múltja és jelene*. Az Erdélyi reformata Anyaszentegyház Évkönyve 1863-ra. Kolozsvár, 1863, 392—3.
25. In causa Joannis Szilvasii pontificiorum castra sequentis et propter e parochia Szaszvarosiensi ejecti. 1595. 22. Junii. Per multas supplicationes nostras impetravimus a serenissimo principe, ut Zilvasius prius ei loco prospecto a nobis emigraret, sed adhuc restat unus scrupulus, quo nisi prius amato a nobis secedere non vult vir Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos*, Archiv des Vereins XV. 1880, 469—470.
26. Die Lichter haben hietzu getragen der Apostata Szilvasi Janos, ehedems Pfarrer zu Zazwaros, D. Cancellarius Stephanus Josika, Markus Benknerus Coronensis und viele andere mehr, vö. Eugen von Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben*. Kronstadt, 1860, 33.
27. *Antiquitas et perpetua dvratio fidei Catholicae [. . .] Collectae per Joannem Szilvasi concionatore m catholicum*. Claudiopoli, 1597 typis Heltanis. Vö. R.M.Ny. 808.
28. Respondebat dominus rector (Deidrich): ego id feci partium visendi, partim et devotionis gratia. Subjecerat dominus Lucas (Hermann): ergo factus es apostata, nam minime hoc fecisse debe. Das Prozessakten Deidrich—Hermann, Herm. Vö. Fr. Teutsch, *Geschichte des ev. Gymnaziums A.B. in Hermanstadt*, Archiv XVII 35—36.
29. Pavel Binder, *Date despre picturile murale din secolul al XVI-lea de la Braşov şi Sibiu*, Buletinul Monumentelor Istorice: 1971 nr. 2, 16—18.
30. R.M.Ny. 673, 674, 706, 707, 708, 734.
31. Seivert, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*. Pressburg, 1875. 73.
- Vö. Gál K. i.m. 514.
32. R.M.Ny. 859.

GAAL GYÖRGY

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM KÉZIRATOS LAPJAI*

„A feltörő szellemet földi hatalom ideig-óráig gátolhatja ugyan emelkedésében, de időfolytán kinő a bérci sas szárnya, s szabad röptében kineveti az ólálkodó vadásznak szégyenbenmaradt golyóit“ — így kezdi Kozma Ferenc *A kolozsvári Unitarium Collegium Ifjúsági olvasó és iro-*

* Utunk 1982. 23. számában „Barátság láncai 1829—1982” címen jelent meg.